

ואברהם דבק בו • מחקר מעמיק בעקבות דמותו

אחד הדגים אברהם

בחג השבועות תק"ט, לאחר קריאת מגילת רות, הועלה על המוקד בויילנא גר הצדק אברהם בן אברהם פוטוצקי. מסירות נפשו של הגרף העשיר שזנח מאחוריו את כל הבלי העולם כדי למות מות ישרים, הייתה לעמוד אש נוכח הדורות הבאים • א' יהודה סייר בין הקמשונים והחרולים, תר בין המעשיות ותיקוני העובדות ושב עם מחקר היסטורי מקיף ויסודי • אשר בא לחסות תחת כנפי השכינה



ההירואית של גר הצדק הגרף פוטוצקי הי"ד

א. יהודה

ע לי גיליון תולדות עמנו נוספו אותיות של זהב בין השורות; דברי ימי הבאים להסתפח בנחלת השם. בין גדולים ותלמידיהם, בין אבות ובנים, נדחקים הם בעמל נפש - לצרף את שמם בין השורות; לקחת חלק ונחלה עם העם היהודי. וחלק להם רב; פרשת יתרו ומגילת רות ותרגום אונקלוס, שמעיה ואבטליון ורבי עקיבא ורבי מאיר... ומי ימשיך וימנה את כל אותם אשר גמרו וזכו להימנות על ספר יוחסי ישראל.

אחד היה בבאים, אשר מלבד שמו הנזכר לדורות, הייתה דמותו לסמל מונומנטלי, עד כי בכל אשר יזכירו את המילים 'גר הצדק' יוסיפו כמובן מאליו - אברהם בן אברהם. סביב תולדותיו נשזרו פרטי אמת עם מילי דאגדתא, מסורות נאמנות וזיכרונות מפוקפקים, מחלוקות דורשי רשומות ויודעי דבר ושניים. מי היה חברו הטוב ביותר של הגרף פוטוצקי, ומה בין שנות אברהם לאברהם? מי התגנב מחופש אל ה'רטוש-פלאץ', היכן הפס החסר, ואיך נקראים החייטים בעיירה? ומעל לכל - מהו סוד כוחו ותהילת זכרו; על כך ועל יותר מכך על סוד הניגון ושני סיפורי משל, תענה הכתבה ותעיד. וזאת למודעי - כי לא באנו להטיל מום בקדשים ח"ו, או להיות מן המחדשים; רק להרחיב את היריעה ולתת את הדעת על המכלול ההיסטורי הנכרך בקבלת התורה הפרטית של גר הצדק, הקדוש אברהם בן אברהם.

ממלכת פולין

אחת ממשפחות האצולה (שלאכטה) הגדולות והמשפיעות בפולין הייתה משפחת פוטוצקי. מקור השם 'פוטוצקי' מגיע משמה של העיירה פוטוק, במחוז קרקוב שבפולין. התייעוד על המשפחה מתחיל כבר במאה ה-12 למנינם; בעקבות יחסים קרובים וסיוע לאנשים הנכונים זכו בני המשפחה לתואר אצולה, וגם למעמד גבוה וכוח השפעה. שושלת האצולה לא נכחדה וצאצאי המשפחה נפוצים כיום בארצות שונות, תחת השם פוטוצקי או פוטוק. ממשפחה זו קמה ועלתה הדמות שהייתה לאגדה במסורת היהודית: הגרף פוטוצקי שהתגייר. התייעוד ההיסטורי היחיד לתולדותיו של הגרף הוא תיעוד יהודי, בספרי ההיסטוריה הכללית הוא אינו מוזכר כלל. אך אין תימא בדבר - המעשה היה כתם שחור בדברי ימיה המפוארים של המשפחה, וביזיון עצום עבור שורות הכנסיה. סביר להניח כי במאמצים משותפים ובכוח ההשפעה של משפחת האצולה, נמחה לא רק אפרו של הבן ה'סורר', כי אם גם זכרו.

רק הקהילה היהודית, זו אשר שימרה מעט מאפרו, ידעה לשמר נאמנה את העובדות. אך גם התייעוד היהודי לוקה בחוסר רציפות ובאי בהירות גדולה בנוגע לפרטי המאורע. ומדוע? אחת הסיבות המוכחות היא שמשפחת פוטוצקי נודעה ביחסה החיובי ליהודי האזור, ואלו האחרונים ביקשו לשמר את מערכת היחסים, באמצעות השתקת הסיפור הכאוב. מעדותו של מי שניסה להתחקות אחר הפרטים (א. ליטוויץ) עולה, כי למרות שנסע בעצמו לקהילה, לא הורשה לו לגשת לפנקס הקהל, ונאמר לו כי אין כל פרטים אודות המעשה. בספר ההיסטורי "קריה נאמנה" על העיר וילנא (שמחברו, למרות שנטה לארס ההשכלה רח"ל, השתדל בספרו זה להביא סקירה היסטורית עובדתית למדי).

במפתחות לספר מוזכר באות א' שמו של "הקדוש אברהם, עמוד 120", אך הצנזורה הרוסית מחקה כנראה את דברי המחבר בעמוד המדובר והכניסה במקומם סיפור משונה שלא היה ולא נברא. כך לא נותרו כמעט עובדות ממשיות למעשה (קובץ סיני). העדות היחידה לכאורה לצאצא האובד במשפחת פוטוצקי מופיעה או בעצם נעדרת מסמל המשפחה. כפי שניתן לראות בתמונה, סמל המשפחה מורכב מקו אורך ועליו שלושה קווי רוחב. אך קו הרוחב השלישי - חצוי. מובא (אירנשטיין) שלאחר שריפתו של גר הצדק נמחק הפס מן הסמל, כדי להצהיר על התנתקותה המוחלטת של המשפחה מן הצאצא המתייחד. סמל האצולה נותר במתכונת זו עד היום.

שני רעים

וכעת הגענו לסיפור המעשה בעצמו. או יותר נכון, לסיפורי המעשה על גרסאותיהם השונות. הנוסח הקלאסי המוכר מספר על עלם צעיר, נבון, מוכשר ויפה תואר, אשר עשה חיל בלימודיו ונשלח להשתלם באקדמיה לאפיפיורות. הגרף פוטוצקי הצעיר החל את לימודיו בפולין אך עבר בהמשך ללמוד בצרפת.





מלך לא זקוק לטורבא

לא רק את סיפור חייו עצמו הותיר לנו גר הצדק אחריו, כי אם גם שני סיפורי משל הנודעים מפיו, ועוברים במסורת מדור לדור.

כאשר ישב הגר במאסר, אמרו לו חבריו: בוודאי כאשר תגיע לעולם העליון תבקש לנקום במבקשי רעתך. נענה הגר בחיך ואמר: בהיותי ילד סיפרה לי אמי סיפור שהתרחש לפני מאות שנים בפולניה. המלך הפולני מת, והחוקה קובעת כי שרי המלך צריכים לבחור את המלך בהחלטה אחת. ישבו השרים כל אותו לילה אך לעמק השווה לא הגיעו, החליטו שילכו אל היער, והאיש הראשון שיפגשו בדרכם הוא יהיה המלך. כאשר הגיעו אל היער, מצאו שם הלך מעניי וורשא, אשר נטה ללון שם לאחר עמל יומי בקיבוץ נדבות, וליד ההלך העני מונחת הטורבא שלו – תרמיל קטן, בו הוא מכניס את פרוסת הלחם או המלפפונים שקיבל מנדיבי לב. המתניו השרים עד שיקין ההלך משנתו ואז קראו לפניו "יחי המלך" ולקחו אותו עמהם לארמון המלוכה. לאחר מספר שבועות הודיע המלך החדש לעוזריו כי עליו לנסוע בדחיפות לאותו יער. מה קרה? נזכר הוא, כי בחיפזון המעשה השאיר מאחוריו את הטורבא שלו... סיים הגר את הסיפור ואמר לחבריו: הרי עתיד אני להישרף על קידוש השם, וכי אדם הנמצא במדרגה עליונה יעלה על דעתו לחשוב מחשבות נקמה? הרי זה גרוע מן המלך החושב על הטורבא ובה האוכל המעופש... (מהגרמ"מ שולזניגר)

לפני שעלה הגר על המוקד אמרו לו מעניו: כאן אנו נוקמים בך את ביזיון דתנו, אך שם בעולם העליון בוודאי תתנקם אתה בנו. השיב להם הגר: בימי נעורי, הייתי משחק באחוזתו של אבי עם ילדי האיכרים. פעם עמלתי שעות ארוכות על הכנת פסלי חמר, וכאשר באו ילדי האיכרים אל הגן רמסו אותם במגפיהם הגסות. בדמעות רצתי אל אבי וביקשתי כי יעניש אותם קשות, אך אבי רק הוכיח אותי נמרצות ואמר לי: הגן משכיל מהם ומדוע תדרוש עונש עבור דבר כה פועט ערך? הרהרתי בליבי – אמר הגר – כי לכשאגדל אוכל בעצמי לקחת מהם נקמה. וכי כשגדלתי חשבתי על כך? וודאי שלא, הרי רק בובות חמר ובוץ היו. אף אתם אינכם מענים ושורפים אלא את גופי שהוא עפר מן האדמה, וכי זה יעסיק את מחשבתי שם למעלה? ! (כצאת השמש) ועוד יותר מדהימים דברי הגר אודות המלשין אשר הסגירו: אם רק אזכה לזכות כלשהי בעולם האמת, לא אנוח ולא אשקוט, עד שיעלה בידי להביא את אותו מלשין לחיי עולם הבא! שהרי הוא זיכני באור גדול שכזה להישרף על קדושת השם הגדול! ! (אהבה ורעות; פיינהנדרל)

צו טה זא סובוטה

עוד בטרם התגייר היה גר הצדק מהלך בפרוס כל שבת קודש ולבו בוער כאש בקרבו בלי לדעת בשל מה, מסתובב אנה ואנה בחוסר מנוחה ושואג בקול בשפתו הפולנית: צו טה זא סובוטה; שבת זו מה טיבה? מתוך הרגשה סמויה של נשמתו הגדולה (בית יעקב).

מספרים על קדוש ישראל גר הצדק מוילנא שהיה אומר: איני מסוגל להבין, איך יהודי, שנולד לאב יהודי ולאמא יהודיה והוא מצאצאי אברהם, יצחק ויעקב, יכול במציאות לסבול את קדושת כניסת שבת קודש ואין נשמתו פורחת ממנו משלהבת הקודש הבורחת בקרבו (שבת מלכתא להגרש"ד פינקוס).

הקדישו שעות לא מעטות ללימודי יהדות. עובדה זו גרמה לרינונים בקרב חבריהם ללימודים, ההתמצאות שגילו השניים בתלמוד היהודי לא נעמה להם.

לאחר שסיימו את לימודיהם, הגיע הזמן להחליט על המשך דרכם. כיוון שתהיותיהם כלפי האמונה הנוצרית גברו והלכו, החליטו השניים לנסוע לרומא ולחקור מקורב את מרכז הנצרות. לאחר שהגיעו לקריית הוותיקן, חקרו השניים את הכמרים המקומיים מהו הדבר הפלאי ביותר אצל האפיפיור, הכמרים ענו להם כי בכל יום ראשון מסתגר הוא בחדר מיוחד ומשם עולה בסערה השמימה ואיש אינו יכול לחזות בכך. הצעירים ידעו את אשר לפניו, הם שיחדו את השומרים והצליחו להציץ בעד חלון החדר הסודי. מה שראו המם אותם; חדר מפואר מלא פינוקים ותענוגות, וכל מה שאסר האפיפיור לבני עדתו עשה שם בעצמו. על המקום נקעה נפשם של השניים מחיי השקר והם החליטו להתגייר (ד. גרינפלד: נאות דשא).

מעשה הנסיעה לרומא לא נזכר בכתבים אחרים, בהם נאמר כי כבר בעת שהותם בצרפת, הכירו הצעירים באור האמת של היהדות והחליטו להתגייר. ולפיכך חיפשו מקום בו יוכלו להצטרף לעם היהודי ללא חשש.

על מקום הגיור לפחות לא קיים ספק היסטורי; באותה תקופה פרחו בהולנד קהילה תחת שלטון די סובלני, ועל כן שמו הצעירים פניהם לאמשטרדם. לאחר שעברו גיור כהלכה, נקרא הגרף פוטוצקי בשם: אברהם בן אברהם, ואילו חברו זרבו נקרא: ברוך בן אברהם. מכאן ואילך נפרדה דרכם של הידידים: ברוך עלה לארץ ישראל וסייע ליישוב היהודי במגוון דרכים, ואילו ר' אברהם – ביקש לשוב לעיר הולדתו וילנא. על הדרך – כך נכתב – נפגש גר הצדק עם הגר"ז מלאדי לאחר שחרורו מן הכלא בעקבות הלשנה, ונעשה שליח להשכנת שלום במחלוקת הקמעות המפורסמת בין רבי יעקב מעמדין ורבי יהונתן אייבשיץ (שכנוביץ). שתי העובדות האחרונות הן בלתי אפשריות כרונולוגיות, משום שהגר"ז היה אז בן שנים אחדות, והמחלוקת פרצה מאוחר יותר.

מכל מקום נראה שגר הצדק ביקר בתקופה זו אצל הגאון מוילנא ויצר עמו קשר, כפי שמשמע מעובדות מאוחרות יותר. האם היה זה הגאון שהמליץ לגר להסתתר מחוץ לוילנא פן יכירו אותו? יש מקורות כאלו. ולמה היה על הגר להסתתר? אם משום שהוריו תהו לאן נעלם ושלחו לחפש אותו (לגרסה אחת), אם משום שכבר הלשינו עליו למשפחתו שהתגייר, אך לא הסגירו היכן הוא (לגרסה שנייה).

מדוע עבר הנער ללמוד בצרפת? בספר 'אברהם בן אברהם' אותו חיבר רייז שכנוביץ כדי ללמד את צעירי הצאן את אותו פרק נורא הוד, ספר אותו תרגם ר"מ שיינפלד למען אותה מטרה, מובא הסיפור הבא: המנזר בו למד הצעיר שכן ברחוב שנקרא 'רחוב הטומאה'. היה זה רחוב בתי התפילה וכל העובר שם חייב היה להסיר את כובעו לאות כבוד. באחד הימים נקלע לרחוב יהודי פשוט מהעירייה הסמוכה 'איליה', יהודי זה לא בקי היה במנהג המקום ולא הסיר את כובעו. עוברי אורח התנפלו עליו ועל בתו הקטנה וביקשו לעשות בהם שפטים, אך הגרף פוטוצקי הצעיר יחד עם חברו הטוב הצילו אותם מידי ההמון ומילטו אותם לרחוב היהודים. כתוצאה מכך דרשה הכמורה את הגלייתם של שני הצעירים, והם נשלחו לפרוץ להמשיך שם את לימודיהם.

לסיפור זה אין אסמכתא רשמית, וגם לא להמשכו: כאשר שאל הגרף את הילדה הקטנה: מדוע עליך לסבול כך? ענתה הילדה: יהודים אנחנו ועודנו בגלות. לטענת מביאי הסיפור, חדרו דבריה לליבו של פוטוצקי הצעיר ומשכו אותו אל העם היהודי.

עובדה מעניינת נוספת טעונה הוכחה מספרת על פגישה בין הצעירים לבין הגאון מוילנא, בטרם עזבו את העיר. הצעירים השיחו עמו שעה ארוכה בענייני אמונה ומדע, ויצאו אחוזי התפעמות מרוחב דעתו ועומק מחשבתו של הגאון. יש לציין שבאותה תקופה היו אנשי הדת הנוצריים מצומצמים ביותר ואף למדע התנגדו, הצעירים גילו כאן עולם מחשבה רחב מכל שהכירו קודם. כך או אחרת עובדה אחת מוכחת, פוטוצקי הצעיר וחברו הנודע בשם זרבו עברו ללמוד בפרוץ. אך גם כאן ביקשו להרחיב את יריעת עולמם ולחקור אחר הדת האמיתית.

במסבאה מקומית גילה פוטוצקי כי בעל הבית הוא יהודי מבוגר השקוד על תלמודו, בין מציגת כוונת אחת לשנייה. פוטוצקי מיהר לבקש ממנו כי יאות ללמד אותו מפעם לפעם את ספרי היהדות. בהתאם לגרסאות דלעיל, התרשם היהודי מסיפור הפגישה בין הצעיר הנכרי לגאון מוילנא, ועל כן ניאות ללמד את פוטוצקי וחברו אודות היהדות.

אחד היה אברהם

תקופה ארוכה בילו הצעירים בפרוץ, ובתוך זמן זה

אברהם בן אברהם מאוישפורק

במחצית הראשונה של המאה ה-13 למנינם התגייירו נוצרים אחדים בארצות אשכנז. תקופה זו נודעה כתקופת רדיפות וסבל ביהדות אירופה, ולמרות זאת עשו יחידי סגולה את דרכם להצטרף לעם הנבחר והרדוף. המפורסם שבהם נקרא: אברהם בן אברהם. לא, אין זה הגרף פוטוצקי הנודע, כי אם גר אחר באותו השם.

מוצאו של אותו אברהם היה ממדינת בוואריה שבגרמניה. לאחר שהתגיייר, ראה לעצמו שליחות לנסוע מעיר לעיר, להתווכח עם הנוצרים ולעשות נפשות ליהדות. פעם בעת וויכוח בעיר זינציג, קם בחמתו ושיבר את הצלמים. מיד התנפלו הנוצרים על היהודים והרגו בהם הרג רב, ואת אברהם הגר הביאו בכבלים לאוגנשפורק ושרפוהו שם על קידוש השם, ביום כ"ב בכסלו שנת ה'כ"ה (1264). אותו יום נקבע תענית והיו אומרים בו סליחות קדומות וסליחות חדשות שנתחברו על אותו מאורע. הדבר מוזכר בספר הזכרת הנשמות מימור-בוך: 'רבי אברהם בן אברהם אבינו מאוישפורק שמאס אלוהי העמים, וקצץ ראשי צלמים, ובטח בחי עולמים, ונתייסר ביסורין קשים ונשרף על יחוד השם...' על המאורע התחברו שתי סליחות. את הפיוט הראשון, "מה רב טובך", חיבר רבי מרדכי ברבי הלל מחבר 'ספר מרדכי', אשר נהרג אף הוא עצמו מאוחר יותר על קידוש השם. להלן קטע מהסליחה:

"ידיהו רום נשא ויחד שוכן מעלה

ויתפלל אברהם אל-האלוקים בחילה

אלוקים יראה לו השה זיו שכינה להקבילה

הנה האש והעצים ואני השה לעולה".

סליחה אחרת, "אכלונו הממונו צרים", התחברה על המאורע מרבי משה ברבי יעקב, הנודע לנו רק מפיוט זה: "סבכוהו בכ"ב בכסלו ריקים: אשר אותנו בכל יום דוחקים

עניו אמר להם דברים מתוקים: לא אאמין כי אם בקל גוזר ומקים".

היסטוריה עוברת לסוחר

ההתעסקות סביב המעשה מסעיר הדמיון בגר-הצדק הקדוש תפסה מקום עם השנים גם בשוק המסחר; בקטלוג יודאיקה משנת תשנ"ז מוצע למכירה אוסף תעודות אודות בית הקברות בוויילנא. בתעודות מוזכרים במיוחד שני גדולי עולם הטמונים באותו בית קברות: הגאון מוילנא ואברהם בן אברהם גר הצדק. בקטלוג יודאיקה אחר מוצע ספר היסטורי כתוב יידיש, על חייו של גר הצדק אברהם בן אברהם. הספר נכתב על ידי מ. זיפפערט והודפס בניו יורק בתרס"ה (1905). על כריכת הספר מתנוסס הכיתוב: 'גראף פאטאצקי דער גר צדק'. ספר נוסף על חייו של גר הצדק הוצע למכירה על ידי בית המכירות קדם. שם הספר הוא: 'דברי אברהם - אברהם בן אברהם גר צדק'. שם המחבר הוא כפי הנראה קלמן שניידר. הספר נדפס בגרמניה ב-1914, בהוצאה עצמית של המחבר.

בבית האסורים ולדבר אל ליבו שישב לדת אבותיו. ובעוד אמו מפצירה בו שלא לבייש את המשפחה נענה ואמר לה: נשמה קדושה יש לי, אך תמיד הייתי מצטער על גופי הטמא שנולד בין גויים, כעת אזכה לטהרו קודש להשם (ויהי בנסוע).

גם כלל הציבור הגויי תסס סביב המאורע - שמח לאיר, מרכל בחמלה על המשפחה האצילה שכך עלה בחלקה, ומתדיין בערנות על פסק הדין הצפוי.

אוכל הקורצא

בעיירה הקטנה 'איליה' פנים חדשות בבית המדרש; גר הצדק אברהם בן אברהם יושב שם והוגה בתורה יומם ולילה. נשים צדקניות אשר ראו את התמדתו ושקידתו סיפקו את צרכיו והגישו לפני שולחנו מזון ומשקה. עד שביום קודר אחד פורצים קלגסי המשטרה הפולנים אל בית המדרש, תופסים את גר הצדק ומובילים אותו אסור באזיקים אל מבצר לוצק.

כיצד ידעו הקלגסים היכן מסתתר גר הצדק? וכיצד ידעו כי הוא הגרף פוטוצקי האובד?

לדעת הגירסא העלילתית: השתדך גר הצדק עם אותה ילדה קטנה מן העיר 'איליה' שהציל בעבר, ומלשין מן העיירה אשר היה מעוניין גם הוא בשידוך זה למשפחתו - מסר אותו לשלטונות כנקמה. הגר נתפס ביום החופה והובל למאסר.

אך יש כמובן גרסאות אחרות, חלקן מהימנות יותר: בבית המדרש השתובב בנו של החייט יתר על המידה, החל הגר משדלו בטובות כי יצא לחורץ ולא יפריע את הלימוד במקום הקדוש, אך הילד התפרע והוסיף להרעים את הגר וגם חירפו וגידפו, אז תפס גר-הצדק באוזנו וגרשו מבית המדרש. בעת מעשה אמר: נער יהודי אמיתי איננו יכול להיות גס כל כך, וודאי שישתמד. החייט אבי הילד רתח מזעם כששמע על כך, ומיהר אל השלטונות להלשין על הגר המבוקש היושב בבית המדרש. ב'איליה' ידעו לספר כי אכן השתמד אותו נער לאחר זמן (א. ליטוויץ).

מקור נוסף: יושב היה גר הצדק בבית המדרש, על התורה ועל העבודה ומדקדק מאוד במצוות. פעם ראה נער מדבר עם חברו באמצע התפילה כשהוא מלוכב בתפילין, ויגער בו ויאמר איך לא תבוש! נענה הנער: הס בן נכרי. ויחרה לנער מאוד ויודיע לממשלה שפה בבית המדרש נמצא גר שהוא בן הדוכס פוטוצקי (בקמייסטר). למעשה זה לא היה תקדים; מימי משה רבנו ובכלל, סבל העם היהודי ממלשינות בקרבו, המושג 'מוסר' היה לחלק מהעגה העממית. אבל הסגרה של גר שזה מקרוב בא להסתפח, ועוד על ידי יהודי - היוותה זעזוע מוחלט. 'האלוועשקע' - כך קראו בוילנא לחייטים. האלוועשקע, הוא גזיר עץ בוער שטרם כילה להישרף. הכינוי נולד בעקבות מעשה ההלשנה של החייט הבורע בזעם, ומאז דבק בחייטים כולם (הלפרין).

בידי יהודי 'איליה' הייתה מסורת, שבשעה שהגר הובל למוקד, קילל את המוסר ובניו אחריו עד עשר דור. מאז דבק במשפחה תואר הגנאי 'די יאשקעס' - החסרים, כי בכל צאצאיהם היו בעלי מומים, ולא השלימו ימיהם, ובכל אשר באו הביטו בהם בפחד וחדש (א. ליטוויץ) - גם עובדה זו אינה מעוגנת ואינה תואמת לכאורה את אישיותו של הגר הידועה לנו.

במסורת תלמידי הגאון מובא שהחייט ביקש את מחילת הגר לפני שנשרף, והלה השיב לו שכלל אינו כועס עליו ומחול לו לחלוטין (יפורט בהמשך). החייט עצמו נקבר קבורת חמור, ומשפחתו נאלצה לייסד בית קברות חדש כדי לקברו כראוי (א. דיק). אגב, לגרסת המלשין המעוניין בשידוך שהזכרנו קודם, איבד המלשין את עצמו לדעת לאחר השריפה.

לסיכום - בשלב זה של הסיפור, מובל הגר למאסר ונאשם בהמרת דתו מנצרות ליהדות. גם בעל המסבאה היהודי מצרפת, הלוא הוא רבי מנחם בן אריה ליב מוויזון, לא נוקה. הוא נתפס ועונה והוצא להורג. האם נתפס לפני הגר או אחריו? המקורות חלוקים (שכנבין א. אייזנשטיין).

אסור ומותר

גר הצדק אברהם בן אברהם נתפס על ידי השלטונות, ותהום כל העיר; היהודים התקבצו בשברון לב ושלחו ידיהם בדורון, תפילה ומלחמה כדי להצילו. משפחתו הביולוגית, האצילים רמי המעלה, מיהרו להיפגש עמו

יוהנסבורג דליטא

הכחשה וסילוף ההיסטוריה בנוגע ליהדות וליהודים אינה דבר חדש. אומות העולם מוכנות להכחיש את עצם קיומו של העם היהודי בכלל, לו רק יכלו.

מרן הגאון רבי אהרן קוטלר זצוק"ל הראה פעם לתלמידיו מאמר של פרופסור אחד, שכתב מערך שלם להכחיש את המעשה בגר הצדק אברהם בן אברהם, וכל אותו מאמר התבסס על העובדה, שימים מעטים אחרי ז' בסיון תק"ט, יום עלייתו של הגר על המוקד, כבר הודפס ביוהנסבורג ספר המתאר את כל תולדותיו. בהסתמך על קיומו של ספר זה, טען הפרופסור כי כל המעשה אינו אלא בדיה, לא ייתכן כי בתנאי הימים ההם הגיעה השמועה אודות המעשה עד יוהנסבורג, במהירות כזאת, שיכלו להספיק להוציא ספר אודותיו. אמר מרן הגאון רבי אהרן קוטלר לתלמידיו: הוא הפרופסור אינו יודע דבר אחד, שיוהנסבורג הזו אינה בירת דרום אפריקה (באותן שנים לא היו שם כלל יהודים וכוודאי שלא בית דפוס), יוהנסבורג היא עיירה קטנה בסמוך לוילנא, שם היה קיים בית דפוס יהודי.

וסיפר הגאון המופלא רמ"מ שולזינגר זצ"ל, שבצעירותו ראה ספר שנדפס ביוהנסבורג בשנת תרכ"ב, עם הגהות מרבי עקיבא איגר. כאשר תמה באוזני אביו איך ייתכן שהגיעו הגהות רע"א עד יוהנסבורג כבר בשנת תרכ"ב, נענה אביו ואמר כי אין זה יוהנסבורג בדרום אפריקה, אלא עיירה הסמוכה לוילנא.

תיקונה של נפש

מעשה בכפרי שלא היה לו פרי בטן. בא הכפרי לפני רב גדול וביקש את ברכתו. בירך אותו הרב שיזכה לבן זכר, ואכן כעבור שנה חבקו הכפרי וזוגתו בן. לא עברו אלא שלושה חודשים, ואותו תינוק מיוחל חלה ומת. משהגיע לאוזני אותו רב השמועה על פטירתו של התינוק, הורה לכפרי לערוך סעודה גדולה ולהזמין את כל בני העיר. בעת הסעודה קם הרב ואמר: להו ידוע כי כאשר מסר גר הצדק מוילנא, הגרף פוטוצקי, את נפשו על קידוש השם, התאספו כל הנשמות לקבל את פניו ונפתחו לפניו שערי כל ההיכלות חוץ מהיכל אחד, שכדי לזכות להיכנס בו צריך להיוולד מאשה ישראלית. טענה נשמתו של הגר שאין הדבר תלוי בה, והשיבו לה: אמת הדבר אך אין תשובה בדבר, כי אם להתגלגל שוב לעולם הזה ולהיוולד באם יהודיה. הסכימה נשמתו של גר הצדק לדבר והתגלגלה בתינוק זה שעתה נפטר. ועכשיו שאנו יודעים שהתעלתה נשמתו של הגר למקומה בשלום, מן הראוי שנערוך סעודה להשתתף עמה בשמחתה ("מאמר מרדכי"; הרב שוואב / מובא גם ב"ישמח יהודה").

סיפר מרן הגרש"ז אויערבאך זצוק"ל שקבלה מתלמידי הגאון, דאצל הגר"א היה תלמיד חשוב ונולד לו בן, ומת הבן זמן מועט אחר לידתו. ובא הגר"א לנחמו ואמר לו: הבן היה נשמתו של גר הצדק, ובא שנית לעולם ונולד בקדושה ונשלם תיקונו, לכך מת תיכף, וזכית שעל ידך נשלם תיקונו (ישורון).

מכל מקום, בטרם עברו שלוש שנים מאז הצטרף לעם היהודי, כבר נרדף גר הצדק ונאלץ להסתתר בעיירה קטנה סמוכה לוילנא בשם 'איליה'.



ויסקינד, והטמין עצמו בין ענפיו של אילן גדול סמוך לכיכר. חשש גדול של פיקוח נפש היה בדבר, אך רבי אלכסנדר גמר בנפשו לענות אמן על הברכה הנדירה במינה שהודמנה (א. פרלוב). כותבים משמו של החפץ חיים, ששמע מהגאון מוילנא שאילו היה מניין יהודים לענות 'אמן' אחרי אותה ברכה על קידוש השם - היה משיח בא מיד (ארוממך). למעשה, רגעים אחדים לפני השריפה הצליחה אמו של הגרף פוטוצקי, לאחר עמל ממושך, לקבל כתב חתום מאת האפיפיור או מלך פולין, המצווה להשאיר את אברהם בחיים. אך היא איחרה את השעה, ובטרם הגיעה לכיכר העיר כבר עלה בנה בסערה השמימה. את ניגון התפילה אשר הזמר בפיו של גר הצדק, בדרכו למסור את נפשו, נוהגים היו בבית וולוז'ין לשיר בעת רצון (חיים שיש בהם). גם מרן הגאון רבי ברוך בער ליבוביץ זצ"ל נוהג היה לזמר ניגון זה, והעידו תלמידיו כי היה הניגון שמח מאוד (מ. שוואב). כאשר עלה הגר על המוקד וקידש שם שמים ראו כדמות יונה פורחת מלהבות האש ועולה למעלה (מליצי יושר).

יום לשנה

ידוע לכל כי הגאון מוילנא ביקש להיקבר סמוך לקברו של גר הצדק, אך פחות ידוע כיצד הובא בכלל הגר לקבורה. לאחר עלייתו של הגר על המוקד ביקשו הנוצרים להעלים ככל האפשר את זכרו וסירבו לאפשר ליהודים להביאו לקבר ישראל. אחד מבני וילנא, יהודי צדיק בשם לייזער שישקעס, התגנב בבגדי גויים אל מקום המוקד, ולאחר ששיחד את השומר הצליח ליטול מעט מאפרו של גר הצדק. האפר נטמן בלוויה חשאית בבית הקברות היהודי של וילנא (עם התורה מסביב לעולם). על מקום הקבר לא הוצבה מצבה, אך לאחר הקבורה צמח מן האדמה עץ ענף ומפותל, שענפיו מזכירים דמות אדם (קלויזנר). אותו עץ עמד על מכונו שנים ארוכות עד שעלה גם עליו הכורת הנאצי, לעקרו.

בעת שקברו את הגר הצדיק, אמר הגר"א: פה אשב כי אוויתיה, אנשי החברה קדישא הבינו את הרמז ומיד הקיפו את החלקה הסמוכה בחוט, ואכן לאחר פטירתו נקבר הגאון באותה חלקה (שכנוביץ).

על מקום הקבר נהגו המונים לעלות לשפוף נפשם ולבקש ממנו להיות מליץ יושר, עבור בני העם שעל אמונתו עלה על המוקד. כאשר הרסה ממשלת רוסיה את בית הקברות בשנת תשי"ב, הועברו שבעה קברים לבית הקברות החדש ובהם קבר הגאון וקבר הגר (קובץ נטעי נעמנים). על החלקה נבנה אהל של ברזל ועליו חקוק כי קבור בו גם אברהם בן אברהם (קלויזנר).

אותו יום מר ומהר בו עלתה נשמת הגר בסערה השמימה, ז' בסיון תק"ט, יום טוב שני של שבועות לבני חו"ל היה. ומאז ואילך נודע יום זה כיום היאר-צייט של הגר. והקפידו בקהילת וילנא להזכיר את נשמתו בכל שנה ושנה אחרי קריאת התורה (אישים וקהילות).

בישיבתו של החפץ-חיים נהוג היה לרקוד בחג השבועות לכבודו של התורה, ובאמצע הריקודים היה המשגיח פותח ומספר בהתלהבות וברטט על מעשה הגר-צדק, כיצד הגיע למדרגה כזו למות על קידוש ד' ביום מתן תורה (מ. מ. ישר).

אגב, רבנו חיים מוולוז'ין נולד בו' בסיון תק"ט, תאריך עלייתו של גר הצדק על המוקד. ביום בו באה שמשו של גר הצדק מוילנא, זרחה שמשו של גדול תלמידיו של הגאון מוילנא.

מעניין לציין כי ישנו מקור אשר מביא תאריך אחר לשריפתו של הגר: יום א' דראש השנה. באותו מקור מובא כי רבי אלימלך מליז'נסק המתין אז עם תקיעות השופר עד לאחר חצות היום, באמרו כי כל המלאכים ירדו אל השריפה של גר הצדק (ספורי נפלאות מגדולי ישראל: ר"י בקמייסטר). אין עדות נאמנה נוספת על תאריך זה.

כל הניסיונות לפדותו עלו בתוהו. אפילו משפחתו ביקשה לבסוף להצילו מדין מוות, על ידי ניסיון להתכחש לזיהויו, והכרזה כי הוא אינו הבן האובד (שכנוביץ/ מורי האומה), אך הכנסייה סירבה להרפות מן הטרף.

באותה עת שלח הגר"א להודיע לגר כי יכול הוא להצילו בעזרת שימוש בשמות קדושים - אך הגר סירב, הוא עמד על זכותו למסור את נפשו על קידוש השם. מקורות אחדים הרחיבו את היריעה על ימי המאסר (ב. לנדוי / ת. פרנק / ש. הלוי) ודווחו על ביקור של הגאון עצמו בכלא, ועל שיחה ארוכה שהתגלגלה בין הגאון לגר. ומה היו הדברים ששחו ביניהם?

רוחו של הגר הייתה עגומה על "שלא זכיתי להשתרש בישראל שאין לי אב ובנים ואחים בישראל", נענה הגר"א ואמר: "אני ראשון ואני אחרון אמר השם" - אני ראשון למי שאין לו אב בישראל, ואני אחרון למי שאין לו בן, אני טוב לו מעשרה בנים" (קול התורה).

עניין נוסף שליכנו הגאון והגר ביניהם הוא ההזדרזות לדבר מצווה; הגר הסתפק אם עליו להזדרז לקראת האש בבחינת זריזין מקדימים או להתעכב כדי להאריך את חייו, והגאון הורה לו להזדרז (וינברג). כך מתוך הכנה רוחנית והתעלות נפשית התכונן גר הצדק למותו הקרב ובא.

במוקד הדברים

ביום המיועד התאספו הנכרים בחגיגות רבה בכיכר ה'טורש-פלאץ', לחזות בעונשו של ה'כופר'. היהודים לעומתם הסתגרו בבתייהם בחרדה מפני הבאות, חוששים מהתלהמות ההמון המוסת.

בשעה היעודה הובל גר הצדק, מוקף קלגסים וכמרים, אל הכיכר המרכזית. הדרך המובילה אל המוקד עברה סמוך לביתו של הגאון, והגר הורשה להיכנס פנימה לרגעים אחדים ולהחליף עמו כמה משפטים (שיינערמאן). כותבים אחרים סבורים כי הגר"א הביט מחלונו, בעת שחלפה התהלוכה עם הגר לשריפה, וקרא לעברו "גייט שנעל - לויפט"; לך מהר, רץ! (ארח המועדים/ וינברג).

עד הרגע האחרון לא פסקו מעניו של גר הצדק מניסיונות השידול, הם הפצירו בו ללא הרף להודות ב'טעותו' ולזכות למחילה, אך אוזניו של גר הצדק לא שמעו כלל את דבריהם, כל כולו אפוף היה בלהט המצווה למסור את נפשו על קדושת בוראו, ומפיו מתנגן ועולה השיר: "אבל אנחנו עמך בני בריתך..." עד שהגיע לברכה בא"י המקדש שמו ברבים, ובמילים אלו קפץ לאש (שימושה של תורה), ברכה נוספת שמוזכר שבירך גר הצדק לפני מותו היא הברכה: אשר קדשנו במצוותיו וציוונו על קידוש ד' (יסוד ושורש העבודה). האם זכה מאן דהו לענות אמן על ברכה נדירה זו? אכן כן.

בזמן שגויי העיר מתגודדים בכיכר, והיהודים בבתייהם המוגפים, עוקבים מן החרקים בחרדה - התגנב בעל "יסוד ושורש העבודה" הלוא הוא רבי אלכסנדר

חבוש בבית הכלא, גופו אסור בנחשתיים, אך רוחו חופשיה - כך מצטיירת דמותו של הגר למול העיניים. למרות העינויים שנועדו להחזירו לתלם, ועל אף ההבטחות למחילה, לכבוד ולעושר, המשיך הקדוש אברהם לדבוק בדת האמת.

ד' אמות של הלכה

מקובל מבית מדרשו של הגר"א, בשם הגה"צ רבי נפתלי אמסטרדם, שע"י מסירות נפש של גר הצדק אברהם בן אברהם החליש כוח הסיטרא אחרא. כן העידו זקני ירושלים ששמעו איש מפי איש עד הגאון מוילנא, שבשעה שנשרף גר הצדק, בקעה שלהבת אש ממערת המכפלה והסט"א איבדה מכוחה, ובאותה שעה נחלשה טומאת ידיים של שחרית. וכך העידו מגדולי ירושלים שקיבלו אף הם במסורת, שנחלש כוח הטומאה. ואכן כן נהגו אנשי ירושלים והדבקים במנהגי הגר"א להקל בהילוך ד' אמות בתוך הבית בלא נטילה.

דבריהם הם זיכרונם

מלבד זכרו המהדהד של גר הצדק, אברהם בן אברהם, נותרו בידינו גם רעיונות ולקחים, שנכתבו מפי אמרו, לדורות.

כאשר היה אברהם כלוא במבצר, באה לפניו אמו וביקשה שישב לה נאמנה, מה ראה הוא לקום ולהיות היחיד מכל שהיו לפניו, שעובר לדת ישראל, וכי חכם הוא מכל שהיו לפניו? השיב הגר ואמר לה: כאשר הלך הקב"ה אצל אומות העולם להציע להם את התורה, היו ודאי ביניהם יחידים אשר אבו לקבלה אך לא יכלה התורה להינתן אלא לעם שלם. ואותם היחידים בערה אז בלבם אהבה עצומה לקל ולתורת החיים הנשגבה, והנטייה הזאת עברה בוודאי בירושה לבניהם אחריהם שזרם ועבר בלבבות הדורות הבאים, עד לתחנה האחרונה ששם היה צריך להיות מקומה הנכון והמיועד, ושם נמצא הלב הפתוח ומוכשר לקבל אותה, ואלי עברה באחרונה אותה ירושה של אהבת הקל-ותורתו. (כבוד חכמים; קאליש / אור היהדות; גרינצוויג)

יבואו בקהל השם

מאז ומתמיד נקראו גרי הצדק על שמו של גר הצדק הראשון בעולם: אברהם אבינו. כבר בראשית התורה מוזכרים לנו גרים, הלוא הם הנפש אשר עשו אברהם ושרה בחרן. בזוהר הקדוש על בראשית מובא (תרגום): ובגלל זה שנימול נקרא גר צדק... ועל כן מי שנכנס בזה שמו כזה, אברהם. עליו נאמר 'כה יהיה זרעך', זרעך ממש. והעיר שם רבנו חיים ויטאל: מכאן נהגו לקרא גרים אברהם. האור החיים הקדוש כתב: וכל אשר יתגייר מהאומות בכל זמן יקרא אברהם, ונקבה שרה. ואברהם היה גר הצדק הראשון, ועל שמו נקראים כל הגרים אברהם.

ומה עם גרים בשמות אחרים? מסתבר שכבר בימי התלמוד חששו ממלשינות בעניין הגרים... במסכת חגיגה מצינו: 'אמר ליה בר הי הי להלל'; אומרים המפרשים שגר היה, בן אברהם ושרה שנתוסף ה' בשם. וכן בן בג בג היה גר לפי התוספות - שהגימטריא (ב+ג) עולה ה'. מובא במדרש שמואל: בן בג בג וכן הא הא גרים היו, וכדי להסתיר מן המלשינים נקרא כך, והם בני אברהם ושרה שנתוספה ה"א על שמותם. ויש סוברים בן ב"ג ב"ג ראשי תיבות: בן גר, בן גיורת.